

'חכמים הם הציונים האלה'

חנה יבלונקה

דוד אנגל, בין שחרור לבריחה: ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם, 1944-1946, תל-אביב: עם עובד, אוניברסיטת תל-אביב והעמותה לחקר מערכת ההעפלה ע"ש אביגור, 1996, עמ' 272.

ככותרת למאמרי זה בחרתי להשתמש בציטוט המהווה גם את שם הפרק הרביעי בספרו של דוד אנגל. הציטוט הוא מפיו של איגנצי פאלק, יהודי בונדאי, שאמר לעמיתו: 'תאמרו מה שתאמרו, אבל חכמים הם, הציונים האלה' (עמ' 127).

דומה כי במשפט זה מתמצית האמת המרכזית של מחקרו של אנגל, ועוד אשוב לעניין זה. הספר הוא מחקר נוסף, עתיר מידע וחשוב, בשורת המחקרים המצטברת והולכת על מדפינו העוסקים בדרכה של שארית הפלטה לאחר המלחמה ובמאבקה להשתקם מבחינה פיסיית ונפשית. הספר מסתמך על מקורות ארכיוניים רבים ומגוונים, בארץ, בפולין, בארצות-הברית ובאנגליה, וטוב שכך. גם אני סבורה שתייעוד בן תקופתו של האירוע תקף יותר ומהימן יותר כמקור מידע מכל ריאיון הנערך מרחק זמן, והמותנה בסלקטיוויות של הזיכרון האנושי, בהטיות לבו של הדובר ובאפנות היסטוריולוגיות ארעיות.

יחד עם זאת ניכרת חולשה משותפת אצל החוקרים העוסקים בהיסטוריוגרפיה של שארית הפלטה, ואנגל אינו חריג. אני מכוונת לעובדה שהמקורות הארכיוניים הם מטבעם מקורות מוסדיים; הם לעולם יציגו את השקפת עולמם ומניעיהם של הפועלים בתוך הממסד, גם אם

ממסד זה מורכב מאנשי שארית הפלטה עצמה. בעיה גדולה היא החסר המשמעותי במקורות ראשוניים שיעידו על הלך הרוח של הניצולים בתור פרטים. דלות המקורות הללו באה לביטוי גם בספר זה, עד כדי כך שהמחבר נאלץ להשתמש באותה עדות (וממש באותן המילים) לצורך הבהרתם של שני עניינים שונים (עמ' 25, הערה 58; עמ' 43, הערה 41). אין זו כמובן אשמתו של איש מהחוקרים, עם זאת מן הראוי שעובדה זו תעמוד מול עיני הקורא בעת שהוא מעיין במחקרים העוסקים בציבור הניצולים.

עם עובד
מכרות הנמלה

דוד אנגל בין שחרור לבריחה

ניצולי השואה בפולין והמאבק על
הנהגתם, 1944-1946

בעיקר להיבט הנפשי שכך בתוכו את הבדידות ואת הצורך להתמודד עם מגורים בארץ שהפכה לבית-קברות ענק. אנגל מצטט ממכתב של שרידי היהודים מהעיירה אוסטרוּבצה: 'כאן אנו מיותמים לחלוטין... במלה אחת: אוסטרוּבצה היהודית כבר הפסיקה להתקיים. מהרבנים לא נשאר אף אחד; מבתי הספר ובתי המדרש לא נותר כל זכר... אפילו את בית הקברות לא השאירו בשקט... לנו כבר אין מקום פה' (עמ' 48).

לכסוף מציין אנגל כי גם חוסר הביטחון הפיסי תרם את תרומתו לעזיבת פולין. מאות יהודים בעיירות שילמו בחייהם בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה בשל צירוף של נסיבות. ראש וראשונה להן המאבק הפנימי שבין הפולנים הלאומנים לקומוניסטים על טיב המשטר שיקום בפולין עם מיגורו של הכובש הנאצי. חשובה לא פחות העובדה שרגשות אנטישמיים מסורתיים התחזקו בעקבות השלטון הנאצי, והם הגיעו לשיא בפוגרום קיאלצה, ביולי 1946, שבו נרצחו ארבעים ושניים יהודים. בלשונם של הניצולים: 'דך הפוגרום בקיאלצה העיר אותנו מהאשליה... עמדנו ברחוב, קבוצה של יהודים מוכי הלם, ומרוב צער התביישנו להסתכל אחד בפניו של השני... עזבתי. שוטטתי ברחוב... לא משנה כמה השתדלתי להסיח את דעתי במשך הזמן שהסתובבתי בעיר, המחשבה עליהם הטרידה את מוחי כתיידק; אסור להישאר כאן ולו רגע אחד יותר. אסור להתמיץ ולו רגע אחד' (עמ' 131).

עיקרו של דבר 'ציאת פולין' מקורה בנסיבות חייהם של הניצולים בפולין שלאחר המלחמה יותר מאשר בהשקפות עולם שנולדו תוך כדי מלחמת העולם השנייה. לדברי אנגל 'החלטתם לעזוב לא התגבשה בעיצומה של המלחמה אלא דווקא לאחר שהאיום הנאצי חלף' (עמ' 31).

העובדה שבין שישים ושניים לשבעים וחמישים אחוזים מכלל היהודים שעזבו את פולין עד

השאלה המרכזית שהוצבה במחקר זה מתייחסת למניעים ליציאתם ההמונית של יהודי פולין מארצם בשנים שלאחר מלחמת העולם השנייה. ביסוד המחקר עומד הניסיון לתהות על האמת ההיסטורית שמאחורי המיתוס, הרווח במקומותינו, שעל-פיו 'יציאתם' של יהודי פולין, על משקל 'יציאת מצרים'¹, היתה הגירה ספונטנית, סטיכית, שמקורה בציונות אינסטינקטיווית שנולדה בלבם של יהודי אירופה בהשפעת מוראות השואה.²

תשובתו של אנגל לשאלה שבמוקד מחקרו, אם לתמצת, קובעת כי ליהודי פולין היו סיבות אובייקטיוויות ברורות וחזקות לחפש אפשרות לשקם את חייהם מחוץ לארץ הולדתם, והוא דן בהרחבה בשלוש סיבות כאלה: קשיי פרנסה, תחושת יתמות וחוסר ביטחון פיסי. את קשיי הפרנסה מתאר אנגל ללא כחל וסרק:

היהודים שהגיעו לשצ'צ'ין נמצאים במצב חמור מאד. רבים מהם אנשים בודדים, יתומים. רבים מהם משוטטים ברחובות ואינם יודעים מה לעשות. אנשים מחפשים עבודה; אנשים רוצים להסתדר, להרוויח את לחמם, אבל לא אחד ולא שניים מהם זקוקים אפילו לבגד. הוועד [היהודי] בשצ'צ'ין אינו מסוגל לספל בכל הנצרכים. אין לו כסף; אין לו לא בגדים ולא נעליים. כל מה שהוא קיבל מהוועד המרכזי אינו מספיק לצרכים הבסיסיים ביותר של ההמונים, שמספרם הולך וגדל מיום ליום.

ואנגל מוסיף כי אפילו באוגוסט 1946 תמישים ושמונה אחוז מקרב היהודים בשצ'צ'ין היו מחוסרי עבודה (עמ' 123).

סיבה חשובה אחרת היתה העדר המשפחה. הכוונה

1 ראה למשל שם ספרו של יצחק צוקרמן - 'יציאת פולין (תל-אביב תשמ"ח).

2 בהקשר זה אפשר לשים לב לעובדה כי ביציאת מצרים מדובר ביציאת עבדים שבמהלך נודדיהם הפכו לעם הנלחם על טריטוריה משלו ועל ריבונותו.

את כל אלה מיטיב אנגל לתאר. שפתו קולחת, תיאוריו משופעי תיעוד, והוא מהחוקרים הצעירים שמביאים תומר החורג מהעברית והאנגלית אל הפולנית והיידיש. עושר זה מועם במידת מה בשל ההקשר ההיסטורי הצר מדי, הפולני מדי, שבתוכו ממוקם סיפור הדברים.

אבקש להמחיש את דברי אלה. בספרו כותב אנגל: 'לא ייפלא, איפוא שביולי 1945 בלבד יצאו יותר יהודים את פולין בעזרת ארגון הבריחה, מאשר יצאו במסגרתו בששת החודשים מאז קם הארגון בראשית השנה' (עמ' 149). הוא מסביר מצב זה באופן בלעדי במצוקות הקיום בפולין שהלכו והחמירו. האם ייתכן שהכותב לא שם לב לעובדה שבראשית 1945 עדיין התנהלה בחלקים רחבים באירופה מלחמת עולם, או שמא אין זו נראית בעיניו סיבה מספקת שלא לרצות להגר מערבה?

עובדה חשובה נוספת שלא טופלה מספיק קשורה בכך שעל-פי קביעת המחבר רעיון הבריחה זכה להתהודה רחבה יותר אצל הרפטרואנטים מאשר בקבוצות הניצולים האחרות. במידה רבה של היגיון הוא תולה זאת בעובדה שהרפטרואנטים הגיעו לפולין מאוחר יותר ועל כן התקשו יותר להסתדר. דומני שגם בעניין זה מתבקשת הבחנה נוספת, הפעם הבחנה דמוגרפית, בין אלה שניצלו על אדמת פולין לבין ציבור השבים מברית-המועצות. האם אין זה סביר להניח שציבור זה היתה בו מלכתחילה נכונות מובנית חזקה יותר ועקיבה יותר לנדודים, כפי שהדבר בא לביטוי כבר בשנת 1939, כאשר עזבו את פולין בעוד הרוב המכריע של יהודי פולין נותרו על מקומם?

לבסוף, תמיהה גדולה שאינה נענית בספר. מדובר בעובדה שתהליך השתלטותם של הציונים על מרביתה של תנועת היציאה מפולין התרחש כשארן לציונים יעד מעשי ודאי שניתן להציעו

אמצע 1947 (עמ' 152) עשו זאת במסגרת ארגון הבריחה הציוני מיוחסת על-ידי אנגל לתבונתם הפוליטית של הציונים, שהשכילו לרכוש את אמונם של המוני היוצאים ואף הצדיקו אמון זה בפועל, בדאגתם לרווחתם של האנשים. לאמור: 'יחכמים הם הציונים האלה'.

בולט משכמו ומעלה מעל כולם יצחק צוקרמן, מהמרכזיים שבמנהיגים של תנועות הנוער בטרם המלחמה ובמהלכה, ומהמעטים ששרדו לאחריה. כל הישג, כל אסטרטגיה, כל מהלך נכון, היו פרי יזמתו, פרי קשריו או פרי חכמתו (עמ' 80, 84, 140 ועוד). אין תמה בכך. תחושת האחריות לגורלם של בני תנועותיהם ואחר כך גם של כלל היהודים פיעמה במנהיגים צעירים אלה עוד מראשית המלחמה, כאשר בחרו במודע לשוב ולהיות עם צאן מרעיתם, והיו המנהיגות היחידה בדרג הארצי שנמצאה עם אנשיה בתקופת השואה. משלב מוקדם יחסית תבעו מנהיגים אלה לעצב את דרכם של היהודים בגטאות לקראת מרידה. בשלבי הסיום של המלחמה היה זה צוקרמן שהטיף במודע, במה שמכונה 'סמינר לובלין', להישאר בפולין ולדאוג לשארית הפלטה. זאת בניגוד לדעה האלטרנטיבית שגרסה יציאה מפולין לאלתר וחיפוש דרכים להגיע לארץ-ישראל.

תנועות הנוער החלוציות בפולין הפכו בתיאורו המעניין של אנגל למרכז שאליו התנקזו גופים פוליטיים שונים, ובהם גם חוגים דתיים (עמ' 88). תהליך זה מתואר באופן מרתק בפרק הטוב ביותר בספר, 'רק החלוץ מארגן את הנוער'. מלבד המנהיגות עמד לצדם של הציונים גם גורם המזל. כך למשל העיכוב בכואם של הרפטרואנטים מברית-המועצות לפולין גרם לכך שעם הגיעם כבר השתנו לרעה התנאים הפיסיים שניתן היה לספק להם. עובדה זו הגבירה בקרבם את הנכונות להגר.

חייהם. לא עוד ראייה שלהם כאובייקט פסיווי אלא ציבור תוסס אקטיווי שנטל את גורלו בידיו. מן ההיבט ההיסטורי ראויה לציון הראייה הכל-אירופית, שלפיה התנועה הציונית נמצאה עם תום מלחמת העולם השנייה, אם במודע מלכתחילה (כפי שעולה מתיאורו של אנגל בפולין), או שלא במודע בתחילה (כפי שמתואר הדבר בתיאורי המפגשים עם הבריגדה)³, בצומתי הדרכים החשובים ביותר שקבעו את דרכם של הניצולים, ובמידה מסוימת גם את גורלו של המאבק על ארץ-ישראל.

למהגרים; ארץ-ישראל, כידוע, לא היתה או אופציה ראלית. זו שאלה מרכזית שאין הכותב מתייחס אליה, וכמוה אף לא לתחושותיהם של הניצולים, או לפחות של מנהיגיהם, לנוכח אותה מצוקה: עובדה זו יצרה דמורליזציה חזקה במחנות העקורים.

הערותי אלה, ובמיוחד זו האחרונה, הן אולי הצעות למחקרים נוספים. עלי לציין כי קראתי את הספר בנשימה עצורה. מכל אחד ואחד מדפיו עולה חיוניותם של הניצולים והעובדה הידועה לנו זה כבר בדבר נחישותם ויזמותם במאבקם לשיקום

מונח בזכויות יוצאים

3 ראה למשל: י' גלבר, תולדות ההתנדבות, ג: נושאי הדגל, ירושלים תשמ"ג.